

Д. А. ТАЛЕЕВ

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТАРАЛУ АЙМАҒЫ ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕРІ

Кейінгі ортағасырлық қалалардың географиясы: Сырдария мен Түркістан. ХҮ ғ. орта тұсында қалыптасқан Қазақ хандығы Отан тарихының аса бір маңызды да жауапты кезеңі болды. Қазақ хал-қының ұлт ретінде қалыптасып, біртұтас ұлтық мемлекет тұрғысында қайта құрылуы да осы кезден басталады. Жаңадан қалыптасқан тәуелсіз мемлекеттің саяси-экономикалық дербестігін алыс, жақын көршілерге мойындату, шекарасының тұтастығын тұрақтандыру үшін аз тер төгілген жоқ.

Мемлекеттің шекарасын нығайтып, сыртқы жаудан «найзаның ұшы, білектің күшімен» қорғауға тура келді. Сол замандарда қанаты жаңадан қатайып келе жатқан хандықтың әлеуметтік-экономикалық және саяси тірегі болған оның қалалары еді. Сондықтан да Түркістан қалалары үшін Қазақ хандары мен Шайбан және оның ұрпақтары арасында болған соғыстар ғасырдан астам уақытқа созылды. Бұл соғыстар кенетен пайда болған жоқ. Сырдария немесе Түркістан қалалары үшін соғыстар Әмір Темір және

оның ұрпақтары мен Қазақ хандығының бесігі саналатын Ақорда хандары арасында да жиі болған. ХҮІ ғ. соңында Қазақ хандығының иелігіне толығымен өткен Сырдария қалалары мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани орталықтарына айналып, оның саяси тірегін құрады.

Қазақ хандығы қалаларының негізгі бөлігі (Сайрам, Отырар, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Созақ, Арқук, Аққорған, Өзкент, Сүткент т.т.) географиялық жағынан Сырдария өзенінің ортанғы ағысында орналасқан. Сырдария Орталық Азиядағы ірі, әрі өте көне өзендердің бірі. Ол өзінің бастауын Орталық Тянь-Шань сілемдерінен алады. Жалпы ұзындығы 2219 км, су жинайтын алабы 462 мың км². Қазақстан жерінен өтетін орта және төменгі ағысының ұзындығы 1400 км, су жиналатын алабы 240 мың км². Өзен өзінің бастауын теңіз деңгейінен 3300–4400 м биіктікте жатқан тау қыраттарынан алады. Сырдарияның жалпы 130-ға жуық саласы бар. Солардың Қазақстандағы ең ірілері Келес, Құрықкелес және Арыс өзендері¹.

Сырдарияның ежелгі атын грек географтары деректерде Яксарт десе, жергілікті тұрғындардың оны Хашарт дейді, Түріктер Сырдарияны «Маржан өзен» (Иинчю-угуз) деп атаған. В. В. Бартольдтің айтуынша, қазіргі заман ғалымдарының бірі осы атау иранның *яхши арта* (таңдаулы маржан) сөзінің аудармасы деп есептейді². Өзеннің арабша атауы Сейхун деректерде өте сирек кездеседі. Мирхонд шығармасының географиялық қосымшасында Сейхун – Түркістандағы жердің аты, өзен атын сол жерден алған деп айтылады³. Дегенмен Фазлаллах ибн Рузбихан өзінің «Михман-нама-йи Бухара» (Бұқарлық қонақтың жазбалары) атты шығармасында Сайхунға аса жоғары сипаттама береді.

Сайхун өзенінің сипаты. Сайхун – кейбір хадистерде айтылған, жұмақтан шығатын әлемнің төрт өзенінің бірі. Олардың мөлдір суының көзі мәңгілік жұмақтың жұпар иісті топырағы. Бұл өзен сол жердің тұрғындарының тілінде «Ходжент өзені» деп аталады. Өзбектер мен моңғолдар оны «Сыр өзені» деп атайды. Шындығында бұл айрықша өзен. Ол

өзінің бастауын Ходжент пен Шахрухиядан алса керек. ... Ходжент өзені Түркістан бекіністері арасымен ағып өтеді⁴

Сырдарияның ортанғы ағысы ежелден-ақ халық тығыз қоныстанған аймақ. Мұнда суғармалы егіншілік ерте заманда қалыптасқан. Жазба деректер мен археологиялық зерттеулер нәтижелері Сырдарияның аса ірі егіншілік оазисі болғандығын көрсетеді. Ежелден егіншілікпен айналысып келген жергілікті мекендер келешекте көркейіп, үлкейіп Отрар, Сайрам, Сауран, Сығанақ секілді ірі қалаларға айналды. Қала тұрғындарының саны көршілес Дешті Қыпшақ даласын жайлаған малшы тайпалардың бір бөлігінің қалаларға келіп қоныс тебуімен тікелей байланысты болды.

Қазақстан мен Орта Азияда ХІҮ–ХҮІ ғғ. болған оқиғаларды суреттейтін деректерде Сырдарияның ортанғы ағысы өңірін бір тарихи-географиялық атаумен – Түркістан деп атау жалғасын тапты. Өңірге кіретін жерлер ретінде Сырдың сол жағалауындағы жіңішке жолақ пен оң жағалауында едәуір кең аймақ солтүстік-шығыста Қаратаудың жоталары, оңтүстікте Шыршық, Бадам су айырылымдары мен оңтүстік-шығыста Сайрам қаласына дейінгі аралық саналған⁵. Осы суреттелген өңірді географиялық тұрғыдан Түркістан, Түркістан уәлиаты немесе өлкесі, даласы деп атау ертеден-ақ дәстүрге айналғаны жазба деректерден бізге белгілі. Ол өзінің түптамасын байырғы «Тұран» және «Тұрстан» этнонимінен алса керек. Бұл болжамымызды растайтын төмендегідей деректік дәйектер бар.

Орта Азияны мекендеген ертедегі көшпелі және жартылай көшпелі егінші тайпалардың ортақ атауы Тұр этнонимінен негіз алатын Тұран топонимі белгілі бір өлкенің аты. Тұрлар б.з.д. І мыңжылдықта Иранның егіншілік аймақтарымен жаулас болған ірі әскери-саяси бірлестік еді⁶. Тұрлардың отаны Тұран этнонимі туралы алғаш ежелгі иранның діни шығармасы «Авестада» айтылады⁷. Одан кейін Тұран туралы ежелгі-ирандық аңыз-жырда (Фирдоуси), ортапарсылық діни және тарихи әдебиеттерде, ортағасырлық парсы, араб-мұсылман деректері

¹ Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы, 2006. 8-т. 137-б.

² Сыр-Дарья // Бартольд В. В. Соч. Т. 3. М., 1965. С. 210.

³ Бұл да сонда. 210 б.

⁴ Фазлаллах ибн Рузбихан. Михман-нама-йи Бухара // История Казахстана в персидских источниках. Алматы, 2007. V т. С. 124-125.

⁵ Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVII веках. Алма-Ата, 1969. С. 11.

⁶ Ширинов Т. Древнебактрийское царство. «Большой Хорезм» (VII–VI вв. до н.э.) // Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент, 2001. С. 11.

мен ортаазиялық жергілікті тарихи-географиялық шығармаларда айтылады⁸.

Сасанит патшасы I Шапур (242–272) патшалық құрған тұста парсылықтардың арасында Тұран мен Тұрстан (Тұрлар елі) атауы қатар қолданылды. Осы елдің билеушісін Sasan-San, яғни «сақтар патшасы» атаған⁹. III–IV ғғ. жататын ба-сылымдарда Тұран және Тұрстан атауларымен қатар Түркістан топонимі де жиі айтылады. Кейіннен эфтолиттер (V ғ.) мен түріктер (VI–VIII ғғ.) дәуірінде Тұрстан Түркістан, яғни «Түріктер елі» деп атала бастады. Түркістан ежелгі ирандықтардың түсінігі бойынша Амудария, Сырдария және Тарим өзендерінің алабын қамтыған географиялық территория¹⁰. Тұр және Түрік этнонимдері секілді Тұран және Түркістан топонимдерін теңдестіру дәстүрі ең алдымен мұсылмандыққа дейінгі және ислам дәуіріндегі ирантілдес тарихи-географиялық әдебиеттерде, кейіннен ортаазиялық шығармаларда орын алды¹¹. Ежелгі ирандықтар тұрлар деп ең алдымен түрік-терді, сосын түрік тілдес сақтар мен ғұндарды атаған. VI–VII ғғ. нақты орныққан Тұранның географиялық аумағы Түрік қағанатының шекарасымен сәйкес келіп, Амударияның оңтүстігіндегі жерлерді де қоса қамтыды¹². Тұранның даңқ-ты патшасы Афрасиапты М. Қашқари түріктің қағаны Алып Эр Тонгамен теңдестірген¹³. Сол Алып Эр қағанның есімі Таулы Алтайдан табылған көнетүрік руналық жазбаларында аталады¹⁴. Парфиялық «Аяткар Зареран» эпосындағы хиониттер патшасы Арджасптың тағдыры қытай деректерінде сақталған, түріктердің арғы тегі Ашина туралы аңызбен мағыналас келген¹⁵.

«Тұран» мен «Тұрстан» топонимдерінің едәуір

кейінгі эквиваленті саналатын «Түркістан» атауы жазба деректерде алғаш VI–VII ғғ. бастап кездеседі. Түркістан елдің аты ретінде армян деректерінде, ортаазиялық өңірдің атауы ретінде соғдылық құжаттарда, сасаниттік басылымдарда, ортапарсы жазба ескерткішінде, ортағасырлық грузин деректерінде айтылады¹⁶. Осы мәліметтердің барлығы да VI–VII ғғ. кезінде бүкіл Орта Азияны, оңтүстікте Тохатстан мен Бактрия және Үндістанның бір бөлігін қамтыған Түрік қағанаты жайлы ұғымда айтылады¹⁷. Бартольд саса-ниттік иран Түркістан, яғни «түріктер елі» деп Амударияның қарсы бетіндегі түріктер үстемдік құрған жерлерді атаған¹⁸ дейді. Осы айтылған мәліметтерді саралап қарасақ «Тұран» және «Түркістан» топонимдерінің географиялық емес этникалық түсінік беретіндігін байқаймыз.

VI–VIII ғғ. армян және парсы деректері мен Табари еңбектерінде Түркістан Амудариядан солтүстікте Каспий теңізі мен Оралдан, Алтай мен Қытайға дейінгі аралықты алып жатқандығы айтылады. Ал IX–X ғғ. араб географтарының еңбектерінде Түркістан деп Мауераннахрдың солтүстік және шығыс жақтары немесе Сырдариядан арғы жерлер аталғандығы баяндалады¹⁹.

Кейінгі ортағасыры кезінде Қаратаудың теріскей және күнгей беттері мен Сырдарияның ортанғы ағысы аралығын Түркістан уәлиаты, ондағы қалаларды ортақ атаумен Түркістан қалалары (бекіністері) деп атау көптеген жазба деректерде жиі кездесетін жағдай. Мәселен жоғарыда аталған Фазлаллах ибн Рузбихан өзінің «Бұқарлық қонақтың жазбалары» атты еңбегінде Түркістан-ды төмендегідей сипаттайды: «Түркістан елі әйгілі ме-

⁷ Авеста. Избранные гимны / Перевод с авестийского И. М. Стеблин-Каменского. Душанбе, 1990. С. 30, 119-120.

⁸ Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Ташкент, 2006. С. 8.

⁹ Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. М., 1969. С. 55, 147.

¹⁰ Мильхеев М.Н. Географические имена. Топонимический словарь. М., 1961. С. 85.

¹¹ Книга деяний Ардашира сына Папака / Пер. со среднеперсидского. М., 1978. С. 83; Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI–XV вв.) // СНВ. Вып. 22. М., 1980. С. 88; Кошгарский, Махмуд. Туркий сузлар девони (Девону-лугат ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. Т. 1. Ташкент, 1977. 163 б.; Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География) / Введение, перевод, примечания, указатели Б. А. Ахмедова. Ташкент, 1977. С. 32.

¹² Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджан. М., 1983. С. 89-92.

¹³ Кошгарский, Махмуд. Туркий сузлар девони (Девону-лугат ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик... Т. 1. Ташкент, 1977. 77 б.

¹⁴ Кызыласов И.Л. Новости тюркской рунологии. Вып. 1. Енисейские надписи на горе Ялбак-таш (Горный Алтай). М., 2003. С. 42.

¹⁵ Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджан. М., 1983. С. 167.

¹⁶ Камолитдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Ташкент, 2006. С. 10-11.

¹⁷ Бобоёров Г.Б. Илк Урта аср манбаларида Туркистан атамаси // Узбек халқдининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих. Тошкент, 2004. 41-42-бб..

¹⁸ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Соч. в 9-ти т. Т. 2. Ч. 1. М., 1963. С. 181.

¹⁹ Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы, 2006. 8-т. 575 б.

кен мен өлке саналады. Өзінің артықшылықтары мен ерекшеліктері жағынан жер бетінде сирек кездесетін өңір. ...Түркістан Сайхун өзенін жағалай орналасқан 30 бекіністен тұрады»²⁰.

ХҮ ғ. парсы тарихшысы Му'ин ад-Дин Натанзи өзінің «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» (Му'инидің таңдамалы шығармалары) атты еңбегінде «...Сасы Бұқаның баласы, Ақ Орданың ханы Ерзен Отрар, Сауран, Жент және Баршынкен қалаларында медресе, мешіт, ханака секілді қайырымдылық мекемелерін салдырды. Өзінің әділетті де мейірімді жарылқауының арқасында бүкіл Түркістанды жұмаққа айналдырды»²¹, – деп хабарлайды. Бізге белгілі деректер бойынша Түркістан қаланың аты ретінде ХҮІ ғ. екінші жартысынан бастап белгілі. Ал ХҮІ ғ. авторлар өз шығармаларында Түркістан өңірін көрші облыстардан ерекше бөліп көрсеткен және оңтүстіктегі Мәуераннахрдың, шығыстағы Моғолстанның, Солтүстіктегі Дешті Қыпшақ жерімен шатастырмайды. Түркістанды өз көзімен көрген Рузбехан Исфагани оның жерін нақты шектеп айтқан. «Мехман-наме-йи Бухара» (Бұқаралық қонақтың кітабы) атты еңбегінде Сырдың сол жағалауындағы бекініс қала Аркуқты ол Самарқан мен Бұқарадан Дешті Қыпшаққа қарай шығатын жолдың бойындағы «Түркістанның алғаш-қы бекініс қамалы»²² деп көрсетеді. Түркістанның шығысындағы бекіністердің қатарына Рузбехан Сайрам мен Ясы қалаларын, ал Сығанақты Түркістанның солтүстік-батыстағы шеткі қаласына жатқызған²³. Құрамына бұрын өзбектер кірген Шайбани хан ұлысы Түркістанмен шекаралас болды. Дешті Қыпшақ пен Еділ бойынан қыстауға Сырдың бойына көшкенде қазақтар Түркістан өңіріне таяп келетін, өйткені

Түркістан да Сырдың бойында орналасқан деген сөйлемдер де кездеседі. Осы еңбектің тағы бір жерінде «Ерте көктемде, мен байқұс Сығанақтан Сауранға қайтып келе жатқанда ауыру мен қасыреттің салдарынан онсызда қайратсыз денемді билеген әлсіздікке қарамай көзім Түркістан дала-сының сүйкімді көрінісіне таңданды» дейді²⁴.

ХҮІ ғ. тарихи шығармалардың авторы Камал ад-Дин ал-Хереви Бинаи өзінің жазбаларында Сырдария өңірінің қалалары орналасқан аймақты «Түркістан» немесе «Түркістан уәлайаты» деп береді. Ол Мухаммед Шайбани-хан Сайрам түбінде Қазақтар мен Дешті Қыпшақ билеушілерінің біріккен әскерімен болған шайқаста жеңіліс тапқаннан кейін өзінің нөкерлерімен Түркістан уәлайатына барып, бой тасалағаны туралы жазады²⁵. Сондай-ақ «Таварих-и Гузида – ий Нусрат-наме» атты еңбекте де Түркістан уәлайат ретінде айтылған²⁶.

ХҮІ ғ. Сауран қаласының сәулетті келбеті мен қаланың сол кездегі тынысы жайлы суреттеп жазып қалдырған ақын, жазушы Уәсифи де бұл аймақты Түркістан облысы деп береді²⁷. ХҮІ ғ. оқиғаларға қатысты араб және парсы деректерінде Сырдария өзені жағалауындағы Арку, Өзкент, Сығанақ, Сауран, Созақ, Ясы, Отрар, Аққорған Сайрам, секілді қалалар мен бекіністер кіретін географиялық аймақты Түркістан деп көрсетілетінін С. Г. Кляшторныйда ескеріп, ол туралы ерекше айтқан²⁸. Сонымен ежелгі грек деректерінде Яксард, араб жазбаларында Сейхун аталған Сырдария бассейніне бүкіл Түркістан жері бірікті. Сырдария осы өңірді сумен қамтамасыз ететін негізгі өзен. Оның денгейі төмен, әрдайым сазданып жататын

²⁰ Фазлаллах ибн Рузбихан. Михман-наме-йи Бухара // История Казахстана в персидских источниках. Алматы, 2007. У т. С. 123-124.

²¹ История Казахстана в персидских источниках. Алматы, 2005. Т.4. С. 10, 210; Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 42, 47; Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Алматы, 2006. Т. 8. С. 575.

²² Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 95-96; Фазлаллах ибн Рузбихан. Михман-наме-йи Бухара // История Казахстана в персидских источниках. Алматы, 2007. У т. С. 127-129.

²³ Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. Алма-Ата, 1969. С. 11; Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 95-96.

²⁴ Фазлаллах ибн Рузбихан. Михман-наме-йи Бухара // История Казахстана в персидских источниках. Алматы, 2007. У т. С. 126; Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак / автор предисловия и составитель М. Елеуов. Туркестан, 2005. С. 39.

²⁵ Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 92.

²⁶ Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата, 1969. С. 17.

²⁷ Болдырев А.Н. Зайнадин Васифи – таджикский писатель XVI в. Сталинабад, 1957. С! 140; Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак / автор предисловия и составитель М. Елеуов. Туркестан, 2005. С. 38-39.

жағалауларын көктемде тасыған су жуып кететіндіктен ортағасырлық қалалар мен мекендер өзеннен едәуір алшақта орналасқан. В. В. Бартольд өзінің «К истории орашения Туркестана» атты мақаласында Сырдарияның суы көктемде тасыған кезде Фараб тұсында 30 фарсахқа дейін жайылады деп Мас'удидің аса өсіріп айтқан мәліметін келтіреді²⁹. Сырдарияның негізгі тармақтары Келес, Құрықкелес, Арыс пен оның арналары Боралдай мен Бадам өзендері де Түркістанды суландыруда маңызды роль атқарады. Түркістанды суландыруда Сырдарияның үлкен роль атқаратындығын Рузбихан былай суреттейді: «Бұл өзен өзбектердің қыстақтары арасымен 300 таш қашықтыққа дейін ағып өтіп, Қарақұм құмына сіңіп кетеді. Осы қашықтықтың өн бойы түрлі азық шөптер мен камысқа бай. Сырдария секілді аса пайдалы өзен әлемнің бір де бір елінде жоқ; жағасында өскен шөбі мен ұшқан құсының молдығы жағынан оған тең келер жер жоқ; ол түрлі жануарлар мен аңдар үшін өте пайдалы... жағалауларын түрлі гүлдер көмген, арасынан тірі жан да, жел де өте алмайтын ну тоғайларында қаншама қанатты құстар, жабайы құландар, киіктер және басқа да жануарлар мекендейді. Өзен аспанмен таласқан бейне бір биік ағаштар секілді дарияны жағалай созылған Түркістан қалаларын аралай ағады»³⁰.

XVIII–XIX ғасырларда батыста Оралдан шығыста Алтайға, солтүстікте Төмен мен Тобылдан оңтүстікте Қытайға дейінгі алқап Батыс және Шығыс Түркістан деген тарихи-географиялық аймаққа бөлінді. Орта Азияның бір бөлігі мен Қазақстан жері Батыс Түркістанның құрамына кірді. Қазақстан Ресей патшалығының құрамына кіргеннен кейін (1865 ж.) осы жерде Түркістан облысы құрылды. Ол 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығы деп аталды. 1886 ж. ген.-губернаторлық ресми түрде Түркістан өлкесі деп өзгертілді.

Қазан төңкерісінен кейін Батыс Түркістан аумағында Түркістан Автономиялық Кеңес Социалистік Республикасы қалыптасты. Осы айтылғандардың барлығы ерте заманнан қалыптасқан тарихи-географиялық және этно-топонимикалық кеңістіктің

(аймақ, өлке, өңір) осы күнге дейін маңызын жоғалтпай жалғасуы заңды құбылыс екендігін білдіреді. Сондықтан да айтылған аймақтағы кейінгі ортағасырлық қалаларды, яғни Қазақ хандығы қалаларын Түркістан қалалары, олар орналасқан өңірді Түркістан өңірі деп, ортақ тарихи-географиялық атаумен көрсеткен дұрыс деп есептеймін.

Кейінгі ортағасыр қалаларының деректері.

Ортағасырлық қалаларды археологиялық зерттеу тарихымыздың әлі де болса анықталмай келе жатқан маңызды мәселелерін тың дәйектермен толықтырып, байыта түсетіні анық. Қалаларды археологиялық тұрғыдан зерттеп, алынған мәліметтерді ғылыми айналымға қосу барысында оларды жазба дереккөздерінің материалдарымен тоғыстыра отырып қарастырмаса шынайы түйін жасалмайды. Сондықтан Сыр бойының немесе Түркістан қалаларының дереккөздерін саралап, топтастырып алған жөн. Елбасы Н. Ә. Назар-баевтің бастамасымен 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын орындау барысында Қазақстанның тарихына қатысты қытай, түрік, моңғол, парсы, араб тілдеріндегі жазба деректерді аударып, оларға түсініктеме мен сараптамалық шолу жасалған томдық* (Б. Көмеков, М. Х. Абусейтова, В. П. Юдин, Ж. М. Ту-либаева, Р. П. Жалилова, Б. А. Ахмедов, Б. Ежен-ханұлы, С. Сұңғатай, Ж. Ошан, Н. Базылхан, Ж. Хамай, Д. Хинаят т.т.) еңбектері³¹ жарық көрді. Осы тақырыпқа қатысты бұрын да бірсыпыра аудармалық және сараптамалық еңбектері³² баспадан шыққан. Айтылған еңбектерге сүйене отырып Қазақстанның кейінгі ортағасыр қалалары туралы мәлімет беретін араб, парсы және түркі деректерін бірнеше топқа бөліп, оларға қысқаша шолу жасап кеткенді дұрыс көрдік. Бұл жерде айта кететін бір мәселе парсы деректерінде бірін-бірі қайталаушылық бар. Бұндай қайталаулар біз үшін қиындық туғызбайды. Керісінше бірін-бірі толықтырып отырады. Ерекше ескерте кететін жай Қазақстан жеріндегі қалалар туралы деректер осы тұстан басталмайды. Ерте ортағасырдағы қалалар туралы қытай, түрік және араб дерек-терінде де айтылады.

²⁸ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. Алма-Ата, 1992. С. 263.

²⁹ Бартольд В.В. К истории орашения Туркестан. Соч. Т. 3. М., 1965. С. 224.

³⁰ Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории Казахских ханств в XV–XVIII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. Алма-Ата, 1969. С. 13.

* Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері, Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері, История Казахстана в арабских источниках, История Казахстана в персидских источниках, История Казахстана в русских источниках.

Оларды қарастыру біздің зерттеуіміздің аясынан шығып кетеді. Сондықтан Сырдың бойындағы, тіршілігі ерте заманнан басталатын Сауран, Отырар, Түркістан, Сығанақ, Созақ, Сайрам секілді ірі қалалардың кейінгі ортағасыры кезіндегі тарихына қатысты деректерге тоқталумен шектелдік.

Солардың алғашқысы **Әмір Темір әулетіне** қатысты деректері. Бұл деректердің ішінде ортағасырлық қалаларға қатысты мәлімет беретін алғашқы еңбек 1404 ж. жазылып біткен Низам ад-Дин Шамидің **«Зафар-наме»** (Жеңіс кітабы) кітабы. Кітапта Орыс хан Жошы ұлысының тағына отырғаннан кейін Алтынордадан қашып келген Тоқтамысқа Әмір Темір үлкен құрмет көрсетіп, мол сыйлық пен көп мал беріп, Отырар мен Сауран аймағын тарту еткені туралы айтылады³³. Деректе Сауран қаласының маңында болған шайқаста Орыс ханнан ұлы Құтылық Бұқа оғлан қайтыс болғанмен Тоқтамыстың жеңіліс тапқаны туралы да жазылған.

Келесі еңбек 1413-14 жылдары жазылған **«Мунтахаб ат-таварих – и Му’ини»** (Му’инидің таңдамалы шығармасы) атты кітап. Еңбектің авторы Му’ин ад-Дин Натанзи Ескендір сұлтанның сарайында көп жыл қызмет еткен ғұлама ғалым. Натанзи шығармасында Ақ Орданы 30 ж. билеген Сасық Бұқа 1321 ж. өз ажалынан қайтыс болғаннан кейін Сауран қаласында жерленгені және оның ұлы Ерзен Отырар, Сауран, Жанкент және Баршынкент қалаларында Мешіт, медресе және ханака секілді көптеген қайырымдылық мекеме-лерін салдырғаны жайлы маңызды мәліметтер келтіреді³⁴.

1424-25 жылдары жазылған **«Зафар-наме»** (Жеңіс кітабы) еңбектің авторы *Шараф ад-Дин ‘Али Йазди Ибрахим Сұлтанның* аса данышпан кеңесшісі

болған. Оның шығармасы **«Зафар-наме-Тимури»**, (Темірдің жеңістері туралы кітап), **«Фатхнаме-йи Сахибкиран»** (Сахыпқыранның жеңісі жайлы кітап), **«Тарих-и джахангуша-йи Тимури»** (Темірдің әлемді жаулап алған тарихы) аттармен де белгілі. Әмір Темір мен оның ұрпақтарының жорықтарын сипаттауға арналған бұл еңбекте Алтынордадан қашып келген Тоқтамысты Әмір Темірдің ыстық ықыласпен қарсы алып, мол қазына беріп, Отырар мен Сауран қалаларына әкім етіп тағайындағаны жайлы айтылады. Сонымен қатар Темір мен Тоқтамыстың Орыс ханға қарсы әскери жорықтары жайлы да толық мәлімет келтірілген³⁵.

Әмір Темірдің жорықтарын сипаттауға арналған тағы бір маңызды еңбек ХҮ ғ. бірінші жартысында жазылған, *Фасих Ахмад ал-Хавафтың «Муджмал-и Фасихи»* (Фасихтің жинағы) атты шығармасы. Жарты әлемді бағындырған, айбынды да азулы билеуші Әмір Темірдің Қытайға қарсы жорыққа беталған сапарында, 18 ақпан 1405 жылы Отырар қаласында қаза болғаны туралы дерек осы еңбекте айтылады³⁶.

Әмір Темір әулеті деректері ішінде (1425 ж.) *Мырза Ұлықбектің «Тарих-и араб’ ұлыс»* (Төрт ұлыстың тарихы), *Хафиз-и Абрудің «Маджма’ ат-таварих-султаний»* (Сұлтанға арналған шежірелер жинағы) (1423 ж.) атты төрт томдық жинағының **«Зубдат ат-таварих-и Байсунгури»** аталатын төртінші томында Сырдарияның солтүстігіндегі Отрар, Қарашық, Қарасман, Сайрам және Аспара қалалары аталады және **«Тарих-и Хафиз-и Абру»** (Хафиз-и Абру тарихы) (1414ж.), *Камал ад-Дин ‘Абд ар-Раззак Самаркандидің «Матла’ ас-са’дайн ва маджам’ ал-бахрайн»* (Қос шоқжұлдыз туған

³¹ *Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. (библиографические обзоры). Алматы, 2001; *Юдин В.П.* Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. Алматы, 2001. 384 с.; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. Переработанное и дополненное издание. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумеков и А. К. Муминова. Алматы, 2005; *Тулибаева Ж.М.* Персоязычные источники по истории Казахав и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. 256 с.

³² *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. М.; Л., 1941; *Волиным С.Л.* Сведения арабских источников IX–XVI вв. О долине реки Талас и смежных районах // Тр. ИИАЭ АН КазССР. Алма-Ата, 1960. Т. 8; МИКХ. Материалы по истории казахского ханств в XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1969; *Пищулина К.А.* Присырдаринские города и их значение в истории казахского ханств в XV–XVIII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. Алма-Ата, 1969.

³³ История Казахстана в Персидских источниках. Алматы, 2006. Т. 4. С. 10, 210; *Тулибаева Ж.М.* Персоязычные источники по истории Казахав и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 41-44.

³⁴ *Тулибаева Ж.М.* Персоязычные источники по истории Казахав и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 44-51; История Казахстана в Персидских источниках. Алматы, 2007. Т. 5. С. 47-85.

³⁵ *Тулибаева Ж.М.* Персоязычные источники по истории Казахав и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 51-60.

және қос теңіздің қосылған жері), *Абд ар-Разақ Самаркандидің «Матла ас-Са?дайи»* (Күн шапағын атқан жер), *«Мухаммед ибн Сайид Мухаммед ибн Амир ибн Шах Камал ад-Дин Махмуд Балхидің «Раузат ас=сафа`фи сират ал-анбийа`ва ал-мулук ва ал-хулафа`»* (Пайғамбар, патша және халифтердің ғұмырнамасын жазудағы тазалы бағы) (1498 ж.) атты шығармаларда Түркістан қалаларының жайы мен солар үшін болған Ақорда мен Темір және оның ұрпақтары арасындағы соғыстар жайлы мәліметтер баяндалады.

Шайбани әулетіне қатысты жазылған деректердің алғашқысы шамамен 1505 ж. жазылған, *Молла Мухаммад Шадидің «Фатах-наме»* (Жеңіс кітабы) атты еңбегі. Шади шығармасында Шайбани ханнаң Түркістанға жасаған жорығы туралы баяндағанда Отырар, Сауран, Йассы және Созак қалаларын атап кеткен. Сонымен қатар Бұрындық хан мен Шайбани ханның арасындағы қақтығыстар жайлы және Шайбанидің інісі, Махмуд сұлтан Сауранды билеп тұрған кезде Қасым ханның қаланы қоршауға алуы туралы, шаһар тұрғындарының Махмуд сұлтанды өз қолдарымен Қасым ханға ұстап бергені жайлы айтылады³⁷.

Қалалар туралы маңызды мәліметтер Камал ад-Дин `Али ибн Мухаммед Бенаидің *«Шайбани – наме»* (Шайбани хан жайлы кітап) атты еңбегінде баяндалады. Бұл шығарма ХҮ ғ. Екінші жартысы мен ХҮІ ғ. басындағы Орта Азия мен Қазақстанның қоғамдық-саяси тарихын зерттеуде аса маңызды дерек саналады. Онда Дешті Қыпшақ жайлы көптеген географиялық және этнографиялық мәліметтер келтірілген. Сонымен қатар Сырдарияның ортаңғы ағысындағы Сауран, Отырар, Сығанақ, Йассы, Аркук секілді шаһарлар жайлы да бірсыпыра мәліметтер айтылады. Осы қалалар үшін Керейдің балалары Бұрындық, Жиренше, Жәнібектің балалары Махмуд пен Қасым хандардың Шайбани ханмен арада болған соғыстар баяндалады. Сондай-ақ шығармада Сайрам қаласының маңында Шайбани хан мен Дешті қыпшақтың біріккен әскерлері арасында болған ұрыста алғашқысының жеңіліс тапқаны жай-

лы сипатталады³⁸.

Камал ад-Дин Бенаидің келесі шығармасы *«Футухат-и хани»* (Хан жорықтары) 1504–1510 жылдар арасында жазылған. Кітапта Қазақ хандығы мен оның қалалары туралы, Бұрындық хан мен Махмуд сұлтанның біріккен әскерлерінің Түркістан қалалары үшін Шайбани ханға қарсы соғыстары, Сығанақ пен Аркук үшін болған шайқастар айтылады³⁹.

Фазлаллах ал-Амин ибн Рузбихан Исфаханидің шығармасы *«Михман-наме-йи Бухара»* (Бұхара қонағының кітабы) 1509 ж. жазылған. Осы еңбекте қазақ пен өзбек хандарының арасында Сырдария қалалары үшін болған соғыстар егжей-тегжейлі суреттеледі. Сонымен қатар қол өнерінің аса жоғары дамығаны Аркук, Өзкент, Аққорған, Сығанақ, Созак және Түркістан қалалары көшпелілер мен отырықшылардың тоғысатын сауда орталығына айналғаны туралы да сөз болған. Ахмет Яссауи кесенесі мен Йассы қаласын толық сипаттаған автор қасиетті жерге құрмет білдірген. Рузбихан кесенеге зиярат еткеннен кейін ауыр науқасынан құлан таза айыққаны жайлы да жазады.

Қазақ хандығы мен Шайбаниліктер арасындағы саяси ахуал және Сырдарияның қалалары туралы бірсыпыра мәлімет *«Бада`и ал-ваки`»* (Керемет оқиғалар) немесе *«Вади`ат ал-хакайик»* (Оқиғалар құрылымы) деген атпен белгілі шығармада берілген. Шығарманың авторы Зайн ад-Дин Уәсифи бірқатар әмірлердің үйдегі оқытушысы болған, ақын, жазушы. Шамамен 1514–1517 жылдар аралығында Сауранда тұрған жазушы өз көзімен көрген шаһарында керемет құрылыстар мен олардың салынуы жайлы сүйсіне жазған шығармасын 1517 ж. Самарқанда бастап, 1539 ж. Ташкентте аяқтаған. Ол сүйсіне суреттеген құрылыстардың қатарында шайқалмалы екі мұнарасы бар медресе мен ерекше суландыру жүйесі көріз каналдарының орындары археологиялық зерттеулер барысында толығымен анықталуда⁴⁰.

Тағы бір аса маңызды еңбек *«Шараф-наме-йи шахи»* (Шахтың даңқы жайлы кітап), *«`Абдаллах-наме»* (Адаллах туралы кітап), *«Зафар-наме»*

³⁶Материалы по истории Средней и центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 164.

³⁷МИКХ. Материалы по истории казахского ханства в XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1969. С. 62-85; Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 89-90; История Казахстана в Персидских источниках. Алматы, 2007. Т. 5. С. 216-223.

³⁸Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. Присырдаринские памятники. Ташкент, 1979. С. 29-36; Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 91-93.

³⁹.МИКХ. Материалы по истории казахского ханства в XV–XVIII вв. Алма-Ата, 1969. С. 91-129.

(Жеңіс кітабы), «Сахи́фа-йи шахи» (Шах тарихы беттері) деген аттармен де белгілі. 1584–1585 жж. жазылған осы еңбектің авторы Хафиз Таныш ибн Мір Мухаммед ал-Бухари. Шығармада II Абдаллах хан мен Қазақ хандары Шығай, Қақназар және Тәуекел хандардың арасындағы бейбіт және соғыс қатынастары туралы айтылады. Сонымен қатар ХҮІ ғ. соңында Сырдария қалаларын толығымен Қазақ хандығының иелігіне өткені жайлы да хабарланады. Сырдария қалалары үшін күресте Хақназар мен Тәуекел хандар Шайбани ұрпақтарының бірімен одақтасса, екіншісімен соғыс жағдайында болғаны туралы да жазылған. Айтылғандарға қосымша Мас`уди ибн `Усман-и Кухистанидің «Тарих-и Абу-л – Хайр-хани» (Абу-л – Хайр-хан шежіресі) атты деректе Түркістан қалалары қол өнері мен сәуданың ірі орталықтары екендігі баяндалады. Сұлтан Мухаммед ал-Муфти ал-Балхидің «Маджама` ал-гара-иб» (Сирек жинақтар), Мухаммед - Йар ибн `Араб Қатағанның «Мусаххир ал-билал» (Жаңанды жаулап алу) атты шығармаларында Қазақстан мен кейінгі ортағасырлық қалалар жайлы бірсыпыра мәліметтер берілген⁴¹.

Бабыр әулетіне қатысты деректердің ішінде алғашқы Қазақ хандары және қазақ-монғол, қазақ-өзбек қатынастары, Жетісу мен Сыр бойының тарихи топографиясы жайлы бірсыпыра мәліметтер Мухаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» (Рашид ханның тарихы) атты шығармасында беріледі. Түркістан қалалары жайлы шамалы сипаттар Қожа Құлыбек Балхидің «Тарих-и Қып-шақ-хани» (Қыпшақ хандарының тарихы), Қажы Мір Мухаммед Салим ибн Мухаммед Рүсте сұлтаннның «Силсилат ас-салагин» (Патшалықтар шежіресі) атты шығармаларында кездеседі.

Аштарханид әулетіне қатысты деректерден Сухайла деген лақап атпен белгілі автордың «Имамкули-хан-наме» (Имамкули-хан жайлы кітап), Махмуд ибн Валидің «Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар» (Айбынды қайырымдылық жайлы

теңіздей құпия) атты шығармаларда Қазақстан тарихына оның ішінде Сырдарияның қалаларына қатысты бірсыпыра мәліметтер кезде-седі⁴². Авторы белгісіз «Маджмуьа мактубат ва маншур» (Хаттар мен жарлықтар жинағы) атты жинақта Аштарханид әулетінің өкілдері Имам Құлы-хан (1611-1642) және Нәдір Мұхаммед-хан (1642-1645) тұсындағы жазылған хат, грамота, жарлықтардың көшірмелері берілген. Осы жинақта кейінгі ортағасырлық қалалардың бірі Сайрам шаһарын басқару жайлы жарлықтың көшірмесі сақталыпты. Жарлықтың мәтінінде Алланың жердегі көлеңкесі саналатын сұлтанның жарлығымен тағайындалған Бури сұлтан қала халқының тұрмыс-жағдайын жақсартуы тиіс делінген⁴³.

Сырдария өңірі қалаларының әлеуметтік-экономикалық тарихы жайлы мәліметтер вакуфті грамоталар мен хан жарлықтарында сақталған. Бірақ бұндай құжаттар әлі көп ашылмаған. Бұндай құжаттар жер иеленудің формасын, егіншілік пен оны суландырудың деңгейін, тұрғындардың әлеуметтік құрылымы секілді бірқатар мәселе-лерді сипаттайтын едәуір құнды материалдар береді. Өкінішке орай, ғылыми айналымға кірген ондай құжаттар санаулы ғана. Олар негізінен үш қалаға: Сығанақ, Түркістан және Сауран қалаларына қатысты.

Уақыты жағынан солардың алғашқысы Әмір Темірдің ХІҮ ғ. соңы немесе ХҮ ғ. басына жататын Йассы шаһарындағы Хожа Ахмет Яссауи кесенесі мен кейбір мазарларға, бірқатар суғармалы жерлер мен арықтарға қоса берілген вакуфты грамота*. Қаланы билеген келесі әкімдер сол кездегі тәртіп бойынша сол вакуфты қайта бекітіп отырған. Мысалы, мавзолейдің вакуфын ХҮІ ғ. соңында шайбанид Абдаллах хан қайта бекіткені бізге белгілі⁴⁴. Грамотаны Оңтүстік Қазақстандағы феодалдық жер қатынастарын зерттеу барысында А. Еренов⁴⁵ сараптаған.

Әмір Темірдің атынан жазылған тағы бір грамота⁴⁶ белгілі. Онда Сирадж ад-Дин-шайхты Сыға-

⁴⁰ Болдырев А.Н. Зайяддин Васафи – таджикский писатель XVI в. Сталинабад, 1957. С. 160-161, 335; Извлечение из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак / автор предисловия и составитель М. Елеуов. Туркестан, 2005. С. 38; Байтаков К.М., Смагулов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. Алматы, 2005. С. 8.

⁴¹ Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 96-97.

⁴² Баранова Ю.Г. Известие сочинения Сухайла «Имамкули-хан-наме» о казакско-среднеазиатских отношениях в первой трети XVII в. // Изв. МОН РК. Сер. общественных наук. № 5(229). С. 3-12; Юдин В.П. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар // Писменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. Алматы, 2001. С. 240-255.

⁴³ Тулибаева Ж.М. Персоязычные источники по истории Казахова и Казахстана XIII–XIX вв. Астана, 2006. С. 152-153.

нақ шаһарына шейх ал-ислам етіп тағайындау, Шенгелтоғайдағы Ордакент, Қызылтал, Төмен, Бозғылұзақ арықтары секілді бірнеше жерді иелікке беру және тархандық дәрежеге көтеру туралы айтылған. Сырдария облыстық бас-қармасында сақталған осы грамотаны алғаш жариялаған В. В. Бартольд⁴⁷ құжаттың түпнұсқа екендігіне күмән келтіреді. Өйткені мәтіннің бас жағында Темірдің атына қосымша, ол ешқашан иеленбеген хан деген дәреже жазылған. Ол бұл жалған құжат ХҮІ ғ. екінші жартысында жасалған деп топшылайды. Қалай болғанда да сол кезде құжат міндетін атқарған грамотаның ғылыми маңызы үлкен, дейді К. А. Пищулина⁴⁸. Құжаттың жалғандығын білдіретін тағы бір белгі өзеннің Сырдария аталуы. Өзеннің осындай аты кейінгі деректерде ғана кездеседі.

Келесі грамота Шайбан әулетінің Түркістанды билеп тұрған кезіне жатады. 1539 жылмен мерзімделетін бұл грамота Убайдулла сұлтанның Сайрам дінбасыларының тұманы шайх ал-ислам Камал ад-Дин-шайхимге сүйіргал беруі туралы. Грамотаның толық мәтіні Молла – Мұсаның «Та`рих-и амнийя» атты шығармасында жарияланған. Сол шығармадағы грамота мен оған қатысты мәтіндердің В. П. Юдин аударған нұсқасы «Материалы по истории казахских ханств ХУ–ХІІІ вв.» атты жинақта жарық көрді.

Тағы бір грамота 1544 ж. Абу-л-Ғазыабд ар-Рахим-хан-бахадур-сұлтанның атынан жазылған. Онда Сират-Шайх-накибті Сығанақ шаһарына қазы етіп сайлап, Қызылтал арығынан бір бөлік жерді тархен деген құқымен бірге беру туралы нұсқау берілген. Грамотаның мәтінін жариялаған В. В. Бартольд бұл белгісіз Абд ар-Рахим-хан Қазақ ханы болуы мүмкін деп жорамалдайды⁴⁹. Деректер бойынша бізге белгілі мәліметтер бойынша ХҮІ ғ. орта тұсында Қазақ хандығы Ташкентке дейінгі аралықты алғанда Сығанақ Қазақ сұлтандарының иелігінде болды. Бірақ сол тұста қаланы билеген хан, сұлтан-

дардың есімдері бізге белгісіз.

1598 ж. Абдаллах ханның атынан Сығанақ қаласына қатысты жазылған вакуфты грамотаның мәтінін ондағы қарақалпақ тарихына қатысты мәліметтермен бірге аударып, сараптаған П. П. Иванов болатын. Оның кейіннен В. П. Юдин жасаған жаңа тәржімесінде Абдаллах ханның грамотасы Хазрат Аллам Абу-л-Хасан Зийа ад-Дин-шайх Сығанаки кесенесінің Хисарчук су көзіне құқы туралы бұрынғы билеушілер берген вакуфті қайта бекітетіндігі анықталды.

П. П. Иванов «Хозяйство джуйбарских шейхов» атты кітабында (1617 жылы) берген ханның немесе сұлтанның аты жазылмаған тағы бір грамотаның мәтінін жариялайды. Уақыты жағынан грамота осы тұста Ташкент пен оның маңындағы Сайрам шаһарын уақытша бағындырған Имам-Құлыханның атымен байланысты болуы мүмкін. 1617 ж берілген осы дарубест бойынша Сайрам уәлаятындағы Жаңақорған ауылына жататын Ханымарық каналы ишан Асадаллах-хожаға сыйға берілген. П. П. Ивановтың пайымдауынша Дарубест өзінің мағынасы жағынан сыйдың сүйаргалға жақын бір түрі.

Сырдарияның қалаларына қатысты жазылған құжаттардың бізге белгілі болғандарының жазылған уақыты жағынан соңғысы 1635 ж. Убайдаллах-хан жазған грамота. Бұл грамотада 1598 ж. Хазрат Аллам Абу-л-Хасан Зийа ад-Дин-шайх Сығанаки кесенесінің Хисарчук су көзіне құқы туралы Абдаллах ханның вакуфты грамотасын қайта бекітілген. Бірақ ХҮІІ ғасырдың 30-жылдарында Сығанақты билеген қазақ хандарының арасында Убайдаллах-хан аталатын ешкім жоқ. Сондықтан арапша Обейдулах сөзімен Абдаллах сөзінің ұқсас жазылатынын ескерген В. В. Бартольд бұл грамотаны көшіру кезінде кеткен қате деп түсініп, вакуф 1605 ж. Ташкентті уақытша билеген Аштархан әулетінің өкілі Абдаллах сұлтанның атынан жазылған деп жорамалдайды.

*Грамотаның мәтіні «Түркістанның археологиямен қызығушылар үйімесінің» (ПТКЛА) хаттамасында жарияланған. Ташкент, 1898. А. А. Диваев жасаған аудармасы «Туркестанский ведомость» газетінде жарияланған. 1901. №39 и 41.

⁴⁴ Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Загадки древнего Туркестана. Алматы, 1998. С. 16.

⁴⁵ Еренов А. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата, 1961. С. 48-51.

⁴⁶ Пищулина К.А.

⁴⁷ Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. «Записки Восточного отделения Русского археологического общества». Т. ХУ. Вып. II–III. СПб., 1904. С. 265.

⁴⁸ Пищулина К.А.

⁴⁹ Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. «Записки Восточного отделения Русского археологического общества». Т. ХУ. Вып. II–III. СПб., 1904. С. 265.

Осы грамоталардың барлығы дерлік Түркіс-танның қалалары ортаазиялық билеушілердің: Темір, Шейбан және Аштархан әулеттерінің тұсында жазылған. Дегенмен ол құжаттар қалалар қазақ хандығының қолына өткен кезде де мәнін жойған жоқ, себебі қалалардың бір феодалдық билеушінің қолынан екінші билеушінің қолына жиі көшуі ондағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың мәнін жойған жоқ.

Резюме

В статье приводятся новые источниковедческие данные по историко-географическому развитию средневековых городов Средней Сырдарьи в эпоху Казахского ханства.

Summary

Some results of new research of historical sources given arrangements and development of cities of Average Syr-Darya of the period Kazakh Khanate are cited in the article.